

Leszek Opyrchał

Rękopiśmienne plany Kamieńca Podolskiego w zbiorach Austriackiej Biblioteki Narodowej w Wiedniu

Przegląd Historyczno-Wojskowy 16 (67)/4 (254), 131-140

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MATERIAŁY

RĘKOPIŚMIENNE PLANY KAMIEŃCA PODOLSKIEGO W ZBIORACH AUSTRIACKIEJ BIBLIOTEKI NARODOWEJ W WIEDNIU

Kamieniec Podolski odgrywał ważną rolę w dziejach Rzeczypospolitej, osłaniając jej południowe rubieże przed nawałą osmańską. Choć w polskich i zagranicznych bibliotekach odnaleziono już sporo jego planów, to zapewne jeszcze niejedne czekają na swojego badacza odkrywcę. Niżej publikuję XVIII-wieczne plany Kamieńca Podolskiego, które znajdują się w Austriackiej Bibliotece Narodowej (ABN) w Wiedniu. Opisując je, wiele uwagi poświęciłem określeniu czasu ich powstania, gdyż, moim zdaniem, daty te często są inne od tych, które znajdują się w katalogu ABN.

Wymiary planów podawane są w milimetrach (wysokość x szerokość).

Plan Glovera

Plan wykonany przez Archibalda Glovera, dotąd w Polsce nieznan, jest opatrzone sygnaturą ALB Port 226,7 Kar. Ma on wymiary 370 x 300. W górnej jego części zostały umieszczone, w kolejności od lewej do prawej: przekrój doliny Smotrycza, tytuł: „Delineatio accurrata fortalitii Camenecensis Per M. ac Gnsu Dnum de Glover Vice Collonellum et Ingenierum Artilleria Regni Facta ac Demum Amicitiae gratia per Communicationem ex affectu oblata A: Mal”, a pod nim skala w stopach (*pedum*), obok tytułu, w ramce, legenda: 1. Ciuitas Camenecensis; 2. Arx Veiusta; 3. Noua arx; 4. Bateria Sta Ursulæ; 5. Russica Porta; 6. Polonica nova Porta; 7. Locus ubi detinet aqua ut inondet Civitatem; 8. Magnæ Tunes et muri; 9. Attitudo Rupium; 10. Præcipitum tendens usq ad Rupes; 11. Mollendina; 12. Sedes Tormentorum alias Batteriæ. Wszystkie napisy zostały wykonane po łacinie; zaznaczono, choć nieco błędnie, strony świata.

Plan ten w katalogu ABN jest datowany na rok 1760. Nie mógł on jednak powstać w tym roku, ponieważ jego autor wtedy już nie żył. W mojej ocenie, powstał on znacznie wcześniej, prawdopodobnie w latach 1710–1711. W tytule autor podpisał się jako podpułkownik, co upoważnia do stwierdzenia, że plan został sporządzony między 1709 a 1723 r. Można również domniemywać, że sam plan został wykreślony ok. 1706 r., gdy Gloverowi powierzono ufortyfikowanie twierdzy¹, a opisy, wykonane innym kolorem, zostały dodane później. Dla badaczy fortyfikacji plan jest cennym źród-

¹R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Kraków 2008, s. 161.

dłem, ponieważ został wykreslony przez projektanta rozbudowy umocnień Kamieńca Podolskiego i zarazem ich wykonawcy.

Archibald Andrzej Glover de Gejden był Anglikiem, oficerem artylerii oraz inżynierem². Do Polski przybył ok. 1680 r. Fortyfikował twierdzę Soroki (obecnie w Mołdawii), Okopy Świętej Trójcy, a po ustąpieniu Turków w 1699 r. – Kamieniec Podolski. W 1700 r. awansował na kapitana, w 1707 – na majora, w 1709 – podpułkownika, i w 1723 – na pułkownika³. Zmarł ok. 1735 r. W 1710 r. Glover sporządził plan Kamieńca Podolskiego dla hetmana Adama Mikołaja Sieniawskiego⁴. Plan ten uważa się za zaginiony⁵. Trudno rozstrzygnąć, czy plan przechowywany w Wiedniu jest właśnie tym zaginionym czy może tylko jego wersją roboczą. Jeżeli nawet tak jest, to zapewne ten uznawany za zaginiony niewiele się różnił od przechowywanego w Wiedniu i obecnie publikowanego.

Plan wykonany w latach 1706–1709 miał najprawdopodobniej przedstawiać projekt pierwszej rozbudowy umocnień zamku. W legendzie jako nr 4 jest przedstawiona Bateria św. Urszuli, którą ukończono przed 1707 r.⁶; Glover był wtedy jeszcze majorem. Numerem 6 oznaczono Nową Bramę Polską, choć była ona zbudowana znacznie wcześniej. Pierwszy raz remontowano ją w latach 1699–1700⁷. Określenie „nowa” zapewne miało oznaczać, że w istniejącej już konstrukcji dokonano przeróbki lub remontu. Większe prace budowlane w Bramie Polskiej wykonano w latach 1710–1711, kiedy postawiono nowy budynek bramny⁸. Pozwala to na datowanie, jeżeli nie całego planu, to przynajmniej jego opisu. O tym, że wykreslono go przed rokiem 1713 świadczy brak połączenia Baterii św. Urszuli z Nowym Zamkiem. Prawdopodobnie Glover myślał o takim połączeniu, gdyż na planie zaznaczył je przerywaną linią. Na planie Renarda⁹ z 1713 r. połączenie to jest wyraźnie widoczne¹⁰. Wątpliwość co do prawidłowości przedstawionego rozumowania odnośnie do daty powstania planu budzi rysunek Bramy Polskiej, gdzie wyraźnie widać palisadę zbudowaną w jej rejonie. Tadeusz Nowak podaje, że palisadę zbudowano w latach 1721–1725¹¹. W tym samym czasie powstał mur nad Bramą Ruską, zwany Murem Gloverowskim¹². Gdyby mur

² *Wielka encyklopedia powszechna*, t. 25, Warszawa 1903, s. 155–156; T. Nowak, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1973, t. 19, s. 156.

³ J. A. Rolle, *Zameczki podolskie na kresach multańskich*, t. 1, Warszawa–Kraków 1880, s. 289. W *Wielkiej encyklopedii powszechnej* (t. 25, s. 155) podano błędną datę nominacji Glovera na pułkownika – 1739 r.

⁴ M. Zgórnjak, *Nieznany plan Kamieńca Podolskiego z 1713 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1991, t. 34, s. 324.

⁵ *Ibidem*; J. Czubiński, J. Tucholska, *Historyczna kartografia Kamieńca Podolskiego*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2005, z. 13-A, s. 52.

⁶ R. Król-Mazur, *op. cit.*, s. 167.

⁷ *Ibidem*, s. 161.

⁸ *Ibidem*, s. 163, 165.

⁹ M. Zgórnjak, *op. cit.*, s. 322.

¹⁰ www.royalcollection.org.uk/collection/910300/rcin-910300 (1 II 2014).

¹¹ T. Nowak, *op. cit.*, s. 159.

¹² J. Janczykowski, *O potrzebie badań fortyfikacji Kamieńca Podolskiego*, w: *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, Kraków 2000, s. 312–313.

ten istniał w chwili sporządzania planu, Glover umieściłby go. Na tej podstawie można wnosić, że albo wspomniana palisada została zbudowana wcześniej, albo omawiany plan był projektem, a nie dokumentacją powykonawczą. Być może po pierwszym etapie rozbudowy umocnień Kamieńca zażądano od budowniczego sprawozdania z wykonanych prac. Glover już po otrzymaniu awansu na podpułkownika wykonał opis planu, podpisał się jako podpułkownik i przesłał go prawdopodobnie hetmanowi Adamowi Mikołajowi Sieniawskiemu, z którym prowadził korespondencję dotyczącą naprawy kamienieckich fortyfikacji¹³.

Budowle zostały na planie zaznaczone przeważnie schematycznie, jedynie zespoły bram Polskiej i Ruskiej zostały nakreślone nieco dokładniej. W mojej ocenie, jest to pierwszy plan Kamieńca Podolskiego, gdzie uwidoczniło się skalę oraz pokazano przekrój jaru rzeki Smotrycz.

Plan Kamienieck Podolski

Plan zatytułowany „Kamienieck Podolski Capitale du Palatinat de la Haute Podole”, nieomawiany dotychczas w polskiej literaturze, przechowywany jest pod sygnaturą FKB 1748 Kar. Ma on wymiary 380 x 360, skala jest podana w sążniach (*toises*). Nazwisko autora nie jest znane.

Z prawej strony w ramce znajduje się pisany po francusku tekst: *Kamienieck Podolski Capitale du Palatinat de la Haute Podolie. Cette ville scituée sur le sommet d'une Montagne entourée d'une double enceinte de Rochers escarpés et de la Riviere Smotrye qui coule dans une Vallée qui sépare les deux enceintes, passe pour la plus forte Place de la Pologne étant fortifiée par l'Art et la nature. Cependant les Turcs la prirent en 1672 et la rendirent aux Polonois par le traité de Carlowitz en 1699. On vient de réparer les anciens ouvrages, et on y en a ajouté quelques uns de nouveaux* (Kamienieck Podolski stolica województwa górnego Podola. Miasto usytuowane na szczycie góry, otoczone podwójnym pierścieniem urwistych skał i płynącą w dolinie rzeką Smotrycz. Rzeka płynąca w dolinie rozdziela dwa pierścienie skał. Najważniejsza twierdza w Polsce umocniona przez naturę oraz sztukę budowlaną. Jednak Turcy zdobyli ją w 1672 r., zwrócona Polakom na mocy traktatu w Karłowicach w 1699 r. Na planie pokazano istniejące stare budowle oraz kilka nowo wybudowanych).

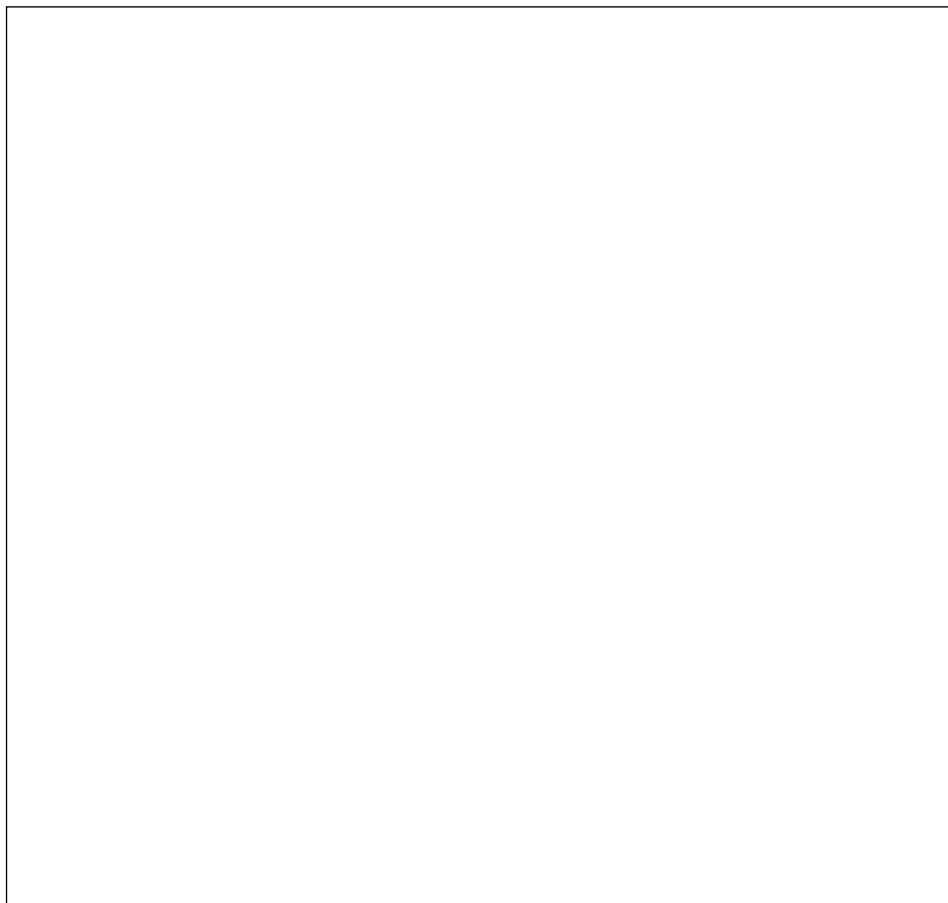
Plan nie ma legendy. Prawidłowo zaś zostały określone strony świata. Zaznaczono na nim nieistniejącą wyspę pod Mostem Tureckim (nie ma jej na planach Cypriana Tomaszewicza¹⁴, Giovaniego Giacomo Rossiego¹⁵ i Glovera).

Na marginesie została umieszczona data 1748 r. Plan Kamieńca Podolskiego identyczny z tym przechowywanym w zbiorach Austriackiej Biblioteki Narodowej

¹³ T. Nowak, *op. cit.*, s. 156–159.

¹⁴ www.polona.pl/item/404622/0/ (6 V 2014).

¹⁵ Plan ten nazywany jest „rzymskim” lub „planem de Rubeis”. Zob. G. G. Rossi, *Teatro della Guerra Contro Il Turco*, Rzym 1684. W Polsce są jego 4 egz. – w Muzeum Narodowym w Krakowie (sygn. III-ryc. 38), Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie (teka 122, nr 79) i 2 egz. w Bibliotece Narodowej w Warszawie (sygn. ZZK 27093, ZZK 22685).

znajduje się w zbiorach bibliotek narodowych w Warszawie (sygn. ZZK 1324; datowany w katalogu po 1699 r., według zaś Jacka Czubińskiego i Justyny Tucholskiej – ok. 1750 r.¹⁶; dostępny w Internecie¹⁷) i w Paryżu (sygn. FRBNF 40729242, GED-1031; dostępny w Internecie¹⁸). Renata Król-Mazur odnalazła ten plan także w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowo-Historycznym w Moskwie (Rossijskij Gosudarstwiennyj Wojenno-Istoriczeskij Archiw w Moskwie, fond BYA, dzieło 21998) i opublikowała w swojej książce¹⁹. W podpisie pod jego reprodukcją autorka podała, bez odesłania do źródła informacji, że Mikołaj Petrow datuje ten plan na rok 1753²⁰. Według zaś katalogu RGWIA jest on datowany na rok 1764. Na planie zaznaczono Mury Gloverowskie zbudowane ok. 1725 r. oraz połączenie Baterii

¹⁶ J. Czubiński, J. Tucholska, *op. cit.*, s. 55.

¹⁷ <http://polona.pl/item/23143630/0/> (15 VIII 2015).

¹⁸ gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8439930x (15 VIII 2015).

¹⁹ R. Król-Mazur, *op. cit.*, s. 128–129.

²⁰ *Ibidem*.

św. Urszuli z Nowym Zamkiem. Tadeusz Nowak twierdzi, na podstawie legendy do planu z 1761 r., że połączenie zbudowano w tymże samym roku (*Nueue Mauer Anno 1761 gebautet*)²¹. Józef Apolinary Rolle zwraca uwagę, że w XVIII w. określenie „nowo zbudowany” oznaczało często tylko wyremontowany bądź nieco przebudowany²². Dlatego powstanie tegoż planu należałoby datować na okres po 1761 r. Data podana w katalogu moskiewskiego archiwum (1764 r.) jest zatem najbliższa prawdzie.

Zastanawia istnienie 4 planów w tak odległych archiwach. Analizując szczegóły na tych planach, dochodzi się do wniosku, że wszystkie wykonała jedna i ta sama osoba. Dlaczego zatem powstały 4 kopie jednego planu? Należy podkreślić, że w XVIII w. na Podolu z 4 krajów prowadziły działania militarne. Francja również starała się wpływać na losy Rzeczypospolitej. Powstaje zatem pytanie, czy autor służył polskiemu królowi i jednocześnie przekazywał informacje o umocnieniach innym państwom? Ta hipoteza tłumaczyłaby brak podpisu na starannie wykonanym planie. W XVII i XVIII w. rysunki i plany chętnie były sygnowane podpisem jego twórcy.

Plan de Kamieniec en Podolie

Plan przechowywany w Austriackiej Bibliotece Narodowej pod sygnaturą ALB Port 228,30 Kar w katalogu jest datowany na 1780 r. Według Tadeusza Nowaka, pochodzi on z I połowy XVIII w.²³. Na pewno został wykonany przed 1746 r., o czym świadczy brak nadszańca w pobliżu arsenału²⁴.

Na planie o wymiarach 330 x 410 w lewym dolnym rogu umieszczono w ramce, pisane po francusku, tytuł („Plan de Kamieniec en Podolie”) i legendę: A. La Wille; B. Le Vieux Chateau; C. Le Chateau Nuef; D. La Porte de Pollogne; E. La Porte de Russie; F. La Porte de Chateau; G. Batterie de Ste Ursel; H. Batterie de Ste Teresse; J. Batterie de Ste Mariana; K. Batterie de Ste Jean; L. Batterie de Ste Gregoire; M. Batterie de Ste Michelle; N. Batterie de Ste Marie; O. Nouveau Rempart; P. Vieux Parapet; Q. Mur de Stephan Bator; R. Tours des Bourgeois; S. L’Arsenalle; T. Le Magas: au Vivre; U. Le Puist; X. Le Projet de Muraille; Y. Faubour. de Pologne; Z. Faubour. de Russie; * Les Moulein, a pod nią skalę w stopach (*toise*), w prawym dolnym – przekrój doliny Smotrycza. Plan nie ma podpisu autora ani stron świata. Pomijając niewielkie zmiany, jest on bardzo podobny do planu znajdującego się w Bibliotece Książąt Czartoryskich (sygn. 122/77/III), a opublikowanego przez Tadeusza Nowaka i Renatę Król-Mazur²⁵. W legendzie planu z Biblioteki Książąt Czartoryskich nie ma skrótów, a podziałka ze skalą jest umieszczona w prawym dolnym rogu pod przekrojem doliny.

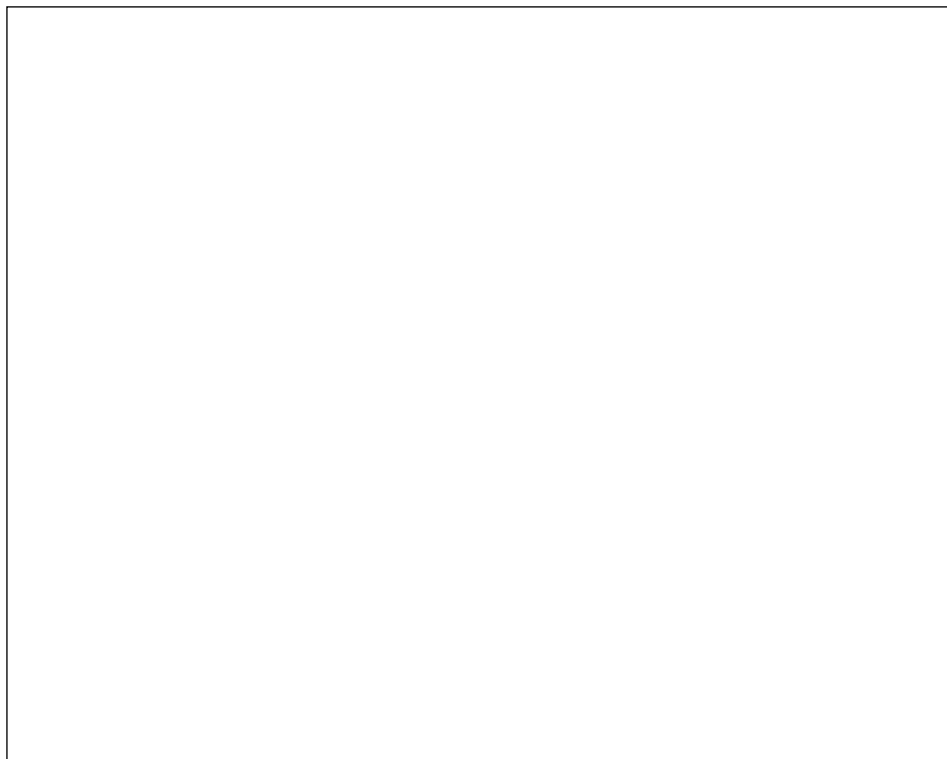
²¹ T. Nowak, *op. cit.*, s. 161.

²² J. A. Rolle, *op. cit.*, t. 2, s. 25, 26.

²³ T. Nowak, *op. cit.*, s. 145.

²⁴ *Ibidem*, s. 146.

²⁵ *Ibidem*, s. 148, ryc. 6; R. Król-Mazur, *op. cit.*, s. 128–129.

Po prawej stronie omawianego planu, nad zespołem Bramy Ruskiej, jest przedstawiony fragment muru oznaczony literą Q i opisany w legendzie jako mur Stefana Batorego. Badacze historii Kamieńca Podolskiego Józef Rolle i Aleksander Prusiewicz nic o nim nie wspominają²⁶. Glover zaznaczył tę budowlę, ale opisał ją razem z innymi murami i basztami (*magna tures et muri*). Na planie Renarda mur jest oznaczony jako *ancien mur*²⁷. W legendzie planu Sigismundta Corporala²⁸ z 1761 r. jest *König Stephani Bathory ganz ruinirte alte Mauren*²⁹. Współczesny badacz architektury Jan Janczykowski opisał je jako *mury tureckie*³⁰.

Mur ten występuje na planie Giovaniego Giacomo Rossiego z 1684 r. (znajdująca się na jego końcu brama opisana jest jako *Alia similis Porta nondum perfecta* – jest tam brama, ale w złym stanie) oraz na pierwszym planie Kamieńca Podolskiego z 1672 lub 1673 r. wykonanym przez Cypriana Tomaszewicza. Bramę na końcu tego muru odnotował Janczykowski, lecz jej powstanie wiąże on z okresem tureckim³¹.

²⁶J. A. Rolle, *op. cit.*; A. Prusiewicz, *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*, Kijów–Warszawa 1915.

²⁷M. Zgórnjak, *op. cit.*, s. 322. Plan zob. www.royalcollection.org.uk/collection/910300/rcin-910300 (1 II 2014).

²⁸<http://polona.pl/item/34422595/0/> (1 IX 2015).

²⁹Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. ZZK 1323.

³⁰J. Janczykowski, *op. cit.*, s. 312–313, rys. 2.

³¹*Idem*, *Kamieniec Podolski – fortyfikacje twierdzy*, w: *Kamieniec Podolski: studia z dziejów miasta...*, s. 242.

Zbigniew Bania i Marta Wiraszka nie zamieszczają Muru Batorego w katalogu zabytków Kamieńca Podolskiego³². Jest bardzo prawdopodobne, i logiczne, że umocnienie to powstało za panowania Stefana Batorego lub znacznie wcześniej. Fortyfikacje miejskie sprowadzałyby się do zamknięcia obydwu wjazdów do miasta – od północy Bramą Batorego, od południa wspomnianym murem i bramą. Można domniemywać, że bramy Polska i Ruska powstały później. Możliwe, że za czasów Batorego przebudowano ten mur w całości tak, aby był on odporny na ogień artyleryjski. Podobnie czynił Job Bretfus z zamkiem kamienieckim³³, w którym burzył w całości mury i budował je od nowa, ale znacznie grubsze. Być może nowy mur, przebudowany za panowania Batorego, nazwano jego imieniem.

Brak podpisu autora oraz 2 kopie znajdujące się w kiedyś konkurencyjnych ośrodkach władzy wskazują, że plan mógł być wykorzystywany również do celów wywiadowczych.

Plan der Festung u. Schloss Kaminiak

Plan o sygnaturze ALB Port 228,26, dotychczas nieomawiany w polskim piśmiennictwie, ma wymiary 530 x 630. W katalogu Austriackiej Biblioteki Narodowej datowany jest na 1780 r. Autor nie jest znany.

Mury Dahlkego łączące Baterię św. Urszuli z Nowym Zamkiem zaznaczone są przerywaną linią, co świadczy, że plan został wykonany zanim je zbudowano, czyli przed 1761 r.³⁴. Umieszczenie Baterii św. Jana, zbudowanej w 1716 r., wskazuje, że plan powstał po tej dacie. Plan uwzględnia w zespole Bramy Ruskiej zniszczoną śluzę (*verdorbene schleisse*), która najprawdopodobniej uległa uszkodzeniu podczas powodzi w 1721 r.³⁵ i nie została jeszcze odbudowana. Część budowli zaznaczono kolorem czerwonym, a część – zielonym. Można domniemywać, że plan powstał jako sprawozdanie z wykonanych w latach 1721–1725 prac fortyfikacyjnych Kamieńca Podolskiego. Powstanie planu należałoby zatem datować na te lata.

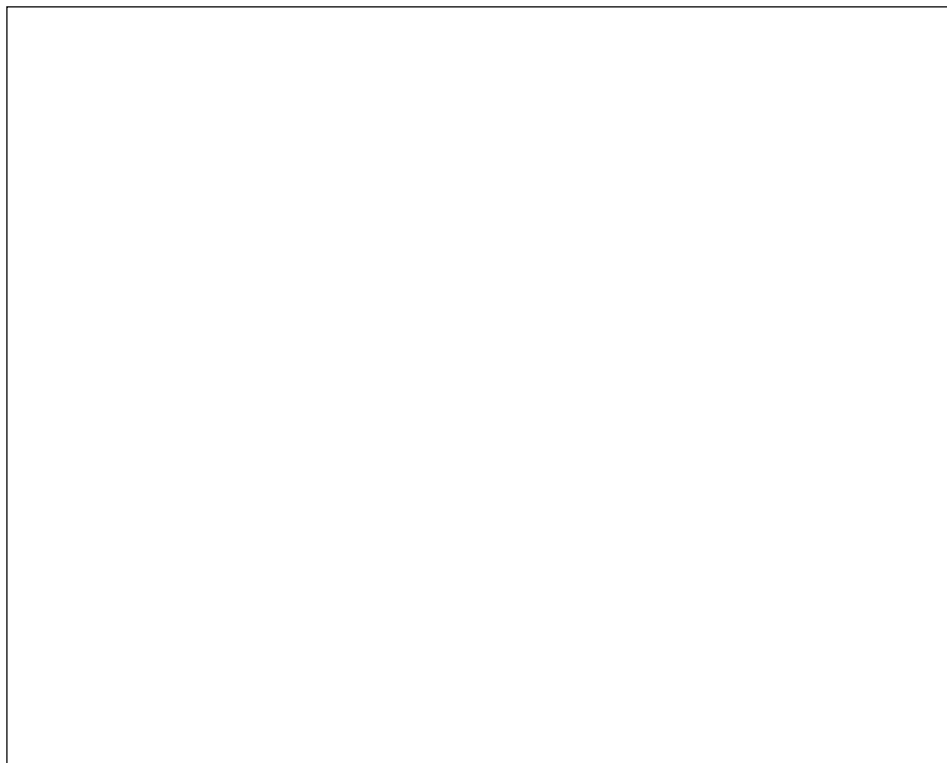
Z prawej strony planu zostały umieszczone, pisane po niemiecku: tytuł: („Plan der Festung u. Schloss Kaminiak”), skala, legenda: Renvoi: a. Halbe Bastion gegen Süden; b. Halbe Bastion gegen Norden; c. kleine Cavalliers; d. Canal od. Graben; e. Verborgner Gang; f. Schloss Pforte; g. Schloss Kirche; h. der Pæpstliche Thurm; i. der St. Michael Thurm; k. der St. Stanisłai Thurm; l. der Künigliche Thurm; m. der Kanzley Thurm; n. der Bischoefliche Thurm; o. der Adliche Thurm; p. der innere Thurm; q. der Tabaks Thurm; r. der Smodritsch Thurm; s. der Gerichts

³² Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec Podolski miasto – legenda. Zarys dziejów urbanistyki i architektury od czasów najdawniejszych do współczesności*, Warszawa 2001.

³³ A. Jabłonowski, *Zamek kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku*, „Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny” 1882, t. 3, s. 21.

³⁴ T. Nowak, *op. cit.*, s. 161.

³⁵ G. Rzączyński, *Auctuarium historiae naturalis curiosae Regni Poloniae Magni Ducatus Lithuaniae annexarumque provinciarum*, Gdańsk 1745, s. 199–200.

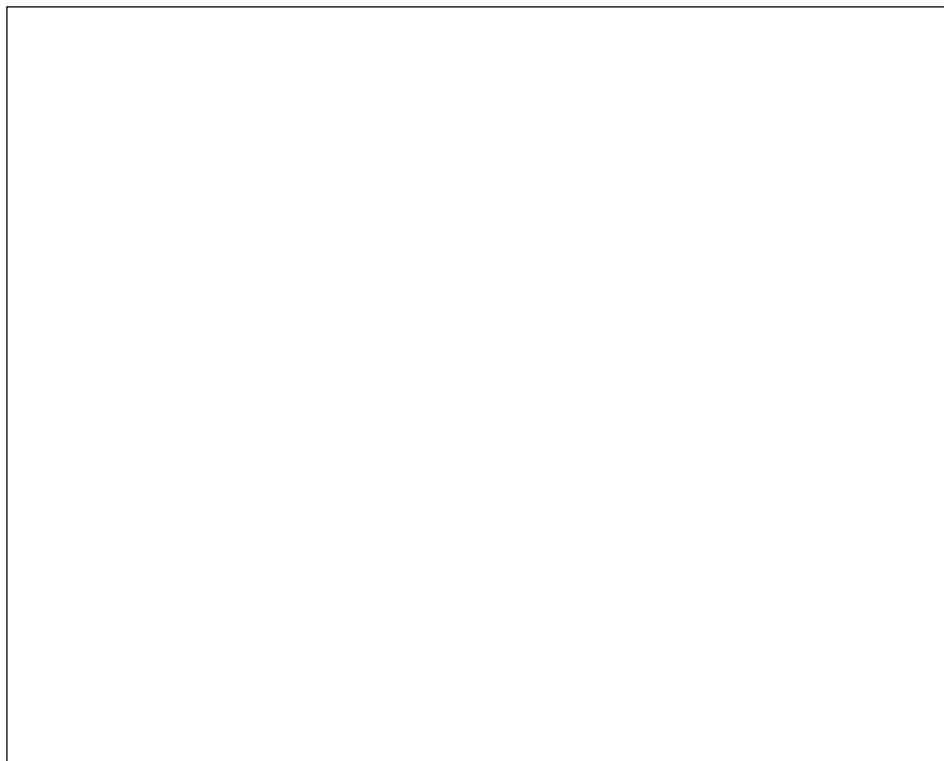

Thurm; t. der Brücken Thurm, i uwaga następującej treści: *Nota. Das Wasser ist sehr Seüchte, überall zu pasiren, und troknet Sommers Zeiten oefters aus. Das angezeigte Felsigte ist von sehr weiger Sand-Masse, dass man überall mit sehr geringer Mühe durcharbeiten kann* (Uwaga. Woda jest bardzo płytka, wszędzie łatwa do przebycia i wielokrotnie wysycha w lecie. Zaznaczona skalistość jest z bardzo miękkiej masy piasku, którą to skalistość można pokonać z bardzo niewielkim wysiłkiem [tłum. – L.O.]).

Skala została określona w sążniach (*Klaftern*); strony świata oznaczone nieprawidłowo. Na planie została narysowana nigdy nieistniejąca wyspa pod Mostem Tureckim, a Bateria Św. Urszuli jest opisana w nieprawidłowym miejscu. Może to świadczyć o tym, że autor planu nie był ani projektantem, ani wykonawcą budowli. Najprawdopodobniej z polecenia króla kontrolował prowadzone przez Glovera roboty fortyfikacyjne.

Plan der pohlnischen Festung Kaminiac

Plan przechowywany w ABN pod sygnaturą FKB AA.29.9 Kar dotychczas nie był omawiany w polskim piśmiennictwie. W katalogu jest on datowany na 1788 r. Ma wymiary 430 x 520. Tytuł pisany po niemiecku („Plan der pohlnischen Festung Kaminiac”) został umieszczony w prawym górnym rogu, w lewym górnym zaś, również po niemiecku, legenda: Erklaerung: A. Das neue Hornwerk; B. Das alte Schloss; C. Schlossthor; D. Communication; E. Russisches Thor; F. Pohlnisches Thor; G. Der

armenische Ring; H. Pohlischer Platz; I. Pfarkirche; K. Neue Mauer; L. Alte Mauer; M. Zusammen gefallenes Parapet uber dem Felsen; N. Aufgeworfene Batterien; O. Gemauerte Batterien Bssiaria [? – red.]; P. Grosses Rondel), a pod nią skala w sążniach (*klafter*) i strony świata (oznaczone błędnie). Autor planu nie jest znany.

Zaznaczone na planie ogrody gen. Józefa de Witte są znacznie mniejsze i w nieco innym miejscu niż na dużym planie³⁶ z Biblioteki Książąt Czartoryskich (teka 122/76), datowanym przez Tadeusza Nowaka na lata 1775–1778³⁷. Grunty pod reprezentacyjne ogrody de Witte skupował w latach 1771–1778³⁸; w 1778 r. były one już urządzone. Na tej podstawie można wnosić, że plan przedstawia stan z roku 1771 lub 1772 albo, co jest bardziej prawdopodobne, autor wzorował się na innym planie, i nie odzwierciedlał rzeczywistości. Świadczy o tym także narysowana pod Mostem Tureckim wyspa, która nigdy nie istniała.

Na planie nie zostały zaznaczone, jak na poprzednich, planowane budowle lub naprawy umocnień. Można przypuszczać, że został on wykonany w celach informacyjnych, a nie jako sprawozdanie z etapu robót.

Leszek Opyrczał

³⁶ Określenie planu „duży” według T. Nowak, *op. cit.*, s. 147.

³⁷ *Ibidem*, s. 148–149.

³⁸ R. Król-Mazur, *op. cit.*, s. 146–147.